

‘Olavides’-fejden

Et kapitel af dansk idéhistorie

Af Ole Stender-Petersen

Den danske hovedperson i den litterære »Olavides’-fejde«, der udsplittedes for åbent tæppe 1779-80 med ivrig deltagelse af anonyme skribenter, var juristen og embedsmanden August Hennings (1746-1826). Idémæssigt kunne han minde en hel del om den nogle år i forvejen dekapiterede J. F. Struensee, – deres ideologiske udgangspunkt var, som vi skal se, det samme, – og til tider synes Hennings at have stillet sig selv det spørgsmål, om hans skæbne skulle arte sig nogenlunde som den politiserende læges eller som »Olavides’«, en samtidig spansk kollega, dømt som kætter 1778. Værket Olavides nedkaldte fordømmelse fra anderledes tænkende, og førsteministeren Ove Høegh Guldberg hævdede uroligt pegefingeren.

»... en ny Struensee ...«

August Hennings fødtes i Pinneberg som søn af den danske amtsforvalter, justitsråd Martin Nicolaus Hennings. Han stammede således fra samme egne, hvor den ti år ældre J. F. Struensee siden 1758 virkede som nybagt læge som stadsfysikus i Altona og amtslæge i Pinneberg. Struensees far var først, fra 1758, hovedpræst i Altona, siden, 1760, superintendent for Slesvig-Holsten. Han var allerede siden præsteårene i Halle pietist og antirationalist. Bispesønnen og amtsforvaltersønnen mindede om hinanden, og deres veje skulle krydses på mærkværdig vis.

Begge havde deres baggrund i den tyske reception af oplysningsideerne, og begge tilhørte middelstanden, den oplyste borgerstand, der ud af bekendtskab med og inspiration fra kontinentets progressive åndsfrænder følte at måtte kritisere tingenes tilstand i samfundet, om muligt reformere og revolutionere dem til fordel for den opadstræbende 3. stand, der (endnu) intet var, eller benytte sig af selve den monarkiske magt eller udnytte interne modsætninger og forhold i absolutismen selv til at gennemføre, at standen – og den fortrykte almue med – i al fald blev »noget«, fik en friere stilling¹.

1. Jvf. Joachim Hild: *August Hennings, ein schleswig-holsteinischer Publizist um die Wende des 18. Jahrhunderts* (Erlangen 1932), s. 7-11.

Men der var naturlige forskelle mellem de to reformvenner. Johann Friedrich måtte først rebellere mod sit eget antirationalistiske miljø, men lagde sig til forskel fra August – under nævnte »fejde« – aldrig direkte ud med nogen gejstlige, – faren selv var jo en sådan. Begge blev de deister². 19 år gammel – 1756 – var Struensee blevet medicinsk doktor med udmærkelse. Han havde også snuset til filosofi og fulgt den kendte Chr. Wolffs, Tysklands ledende oplysningsfilosofs, forelæsninger i Halle. August blev ligeledes som 19-årig – 1766 – dr. jur. med udmærkelse, men fra kameralismens hovedsæde Göttingen, hvor han 1763-66 havde fulgt den avancerede undervisning i statsvidenskab, nationaløkonomi og jura. Han var således til forskel fra Struensee uddannet til statstjeneste. Historikeren J. C. Gatterer havde indviet ham i Rousseaus ny idéverden, »Contrat social« og »La nouvelle Heloise« var kommet 1761, »Emile« 1762. Rousseau hævdede følelsens primat i en verden præget af forstandstænken og negativ kritik og dogmatik. Særlig »Emile« var et naturens evangelium, egentlig en opdragelsesroman og banebrydende i pædagogikken. G. Archenwall indviede Hennings i naturret, folke- og statsforfatningsret. Netop under hans studieophold i Göttingen fandt Diderots og d'Alemberts store franske »Encyclopédie« (1731-65) sin foreløbige afslutning. Deri hævdedes naturrettens basis i uforanderlig fornuft og retfærdighed, og at der var visse regler om retfærd og billighed, som den naturlige fornuft alene har anordnet blandt mennesker eller Gud indskrevet i vore hjerter. Diderot byggede på sin side naturretten på den ufejlbarlige samfundsvilje, der spillede så stor en rolle for Rousseau, og ud af naturretten blev uforanderlige menneskerettigheder udledet³.

I Göttingen stiftede Hennings også bekendtskab med værker af Voltaires⁴. Omtrent samtidig stiftede også Struensee bekendtskab med nævnte oplysningsfilosoffers ideer⁵.

Hennings kom 1766 overanstrengt hjem til Pinneberg, hvor huslægen, dr. J. F. Struensee, straks ordinerede en tid med absolut hvile og ro. Rekreationen kom til at vare 1½ år. Tiden benyttede Hennings til yderligere fordybelse i studiet af oldtiden og af Montesquieu og John Locke foruden

2. Til oplysningerne om Struensee er benyttet Paul Barz: *Doktor Struensee – rebel blandt hofsnoget* (dansk oversættelse 1986), sammenholdt med Egill Snorrason: *Johann Friedrich Struensee. Læge og Geheimstatsminister* (1968) og Sv. Cedergreen Bech: *Struensee og hans tid* (1972).

3. Paul Hennings: *August Hennings' Ungdomsaar* (Personalhist. Tidsskr. 9. r. IV, 1932), s. 209 ff. Søren Holm: *Oplysningstiden* (1959), s. 155., jvf. Jørn Hansen: *Fra Robespierre til Jaurès* (Den jyske Historiker 38/39, 1986), s. 125 f.

4. Paul Hennings, s. 209 ff.

5. Paul Barz, s. 66 f.

stadig af Voltaire og Rousseau. Åndsfrænder fandt han i søstre Sophie og Ulrike og i broderen Fritz, der ligeledes i Göttingen havde studeret jura og som August forberedte sig til advokatvejen⁶. Man kan formode, at også amtslægen og den nybagte dr.jur. virkede inspirerende på hinanden i filosofisk henseende.

Næsten samtidig med nævnte læges tilknytning til det danske hof 1768/69 indbød baron Ernst Schimmelmann, søn af den mægtige skatmester, August til København efter at være blevet bekendt med den begavede jurist gennem Augusts gamle huslærer L. F. Zagel, hvis myndling baronen var under udlandsrejse 1767. I begyndelsen af 1768 introduceredes Hennings i det Schimmelmannske Palæ i Norgesgade og blev snart både skatmesterens og Ernests økonomiske medhjælper⁷.

Af de to unge venners livlige korrespondance, der begyndte 1768, fremgår at de var sværmere à la Rousseau⁸. De udviklede sig begge til deister, rationalister og tolerancetilhængere. Mere helhjertet end sine samtidige berømmede Hennings Voltaire og Rousseau og citerede flittigt fra »La nouvelle Heloise« og »Emile«. Selv Tyge Rothe var meget reserveret overfor de to franske filosoffer, og P. F. Suhm tog afstand fra Voltaire som historiker og fritænkter, fra Rousseau grundet dennes formentlige udfald mod videnskaben⁹. I sin positive bedømmelse af dem minder Hennings atter om Struensee.

Som landmåler 10.2.1770-9.3.1771 ved de Antvorskovske og Vordingborgske domæners inddeling som led i bestræbelserne på at fremme bondeselvejet lærte Hennings nærmere at kende bondeforhold, idet han en månedstid 1770 boede i Vedbysønder hos »en meget vindskibelig Sognefoged«, hvis livshistorie han fandt at være et sindbillede på bondestandens hele ufrihed særlig efter salget af nævnte krongods 1784¹⁰. Dette bekendtskab var nok så vigtigt for Hennings' åndelige udvikling som omgangskredsen i salonernes sluttede bureaukratiske kredse.

Struensee var også ivrig efter at bedre bondens kår, da han kom til magten, men stiftede aldrig personligt kendskab til bondeforhold, sky som han var for det jævne folk. Sjælen i hans reformarbejde var den tidligere

6. Paul Hennings, s. 210 f.

7. idem, s. 206 f., 211-18, 221.

8. Vekslede breve 1768-71 og 1779 i NkS^{I-II} (arkivsekretær J. Blochs Hamburg-transskriptioner og -oversættelser).

9. Edv. Holm: *Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af 18de Aarhundrede (1746-1770)* (1883), s. 30-34.

10. Hennings (i noterne forkortet H.): *Til Forfatteren af Breve angaaende den danske Proprietair og Bonde...* (d.e. E. Fleischers anonyme skrift 1786) i »Minerva« II, 3, febr. 1787, s. 185-88.

Göttingen-elev, medicinsk professor G. C. Oeder, der 1770 gik ind for bondestandens »frihed og ejendom«¹¹. Hennings kunne kun fuldt ud billige dette. Han mindedes år senere, at han blev beskyldt for at »blive en ny Struensee«, hvilket han rigtigt fandt var den største forkærelse for den dengang rådende ånd efter Struensees fald, fordi han med Oeder ønskede at skaffe bondestanden frihed og ejendom – dvs. stavnsbåndsløsning og selveje, – en tanke, der ti år senere blev grebet af regeringen selv før de store bondereformer¹².

Det var under Struensee, at Hennings' karriere i dansk statstjeneste begyndte juni 1771 med ansættelse som arkivar i det nyoprettede Finanskollegium, der efter Friedrich 2. af Prøjsens forbillede blev gjort til styrelsens midtpunkt (men atter ophævet efter Struensees fald), og blandt hvis fire deputerede Hennings' beundrede reformven Oeder var. Ses bort fra reformlinien var Hennings' bedømmelse af Struensees styre negativt. Det var givetvis styrets forvandling fra oplyst enevælde til en form for despoti han ud fra Montesquieu måtte tage afstand fra¹³. År senere talte han om Struensees forvirrede statsforvaltning, valg af mænd som A. S. v. d. Osten til embeder, de ikke var voksne, den almene usædelighed og krænkelser af al anstændighed¹⁴.

Allerede 1770 havde Hennings søgt at få Schimmelmänn senior og junior involveret i »intriger mod ministeriet«. Schimmelmänn senior indså virkelig nødvendigheden af at svække Struensees magt og rive kongen ud af den omgivende kabale, men sluttelig trak skatmesteren sig ængstelig ud af det hele¹⁵.

Hennings var medvider til en rebellion fastsat til 29.9.1771. År senere skrev han, at der på Frederiksberg blev givet matroserne et gilde, men hoffet undgik faren ved at forblive på Hirschholm, hvor alt var rede til flugt til Helsingør, og rebellionens hovedmænd havde ikke mod og mandshjerte til at marchere mod Hirschholm. Generalmajor S. O. Falkenskiold, Struensees militære rådgiver, bebrejdede Hennings, at han ikke havde advaret ham, men Hennings mente, at han var for lidt underrettet, og at angiverrollen ikke lå til ham¹⁶. I selve kuppet 17.1.1772 deltog han ikke. Han og Ernst blev endog oprørte over kupmagernes hårde fremgangsmå-

11. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919 I* (1936), s. 96 f.

12. H. til Ernst Schimmelmänn, 23.9. 1800 (i L. Bobé (ed.): *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familie* i *Tidsrummet 1770-1827 IV* (1900), s. 291).

13. Jvf. om embedsmændenes stemning Cedergreen Bech, s. 244, 214 f.

14. Optegnelse dateret 24.6. 1821 oversat af J. Bloch i *Museum I*, 1 (1891), s. 378.

15. H. til [Ernst], Hamburg ultimo 1770 (NKS 2667^{II}, hefte III, s. 119-23).

16. Afskrift af H.-optegnelse af 24.6. 1821, meddelt af J. Bloch i *Museum I*, 1 (1891), s. 378.

de, og over at også to venner, Falkenskiold og livlægen C. J. Berger, var blevet fængslet. De søgte forgæves at advare og hjælpe Caroline Mathilde¹⁷. Efter hendes forvisning til Celle stod Hennings i forbindelse med nogle oppositionelle adelige, reformvennen Ferdinand Ahlefeldt og dronningens staldmester F. L. E. Bülow, der arbejdede på at genindsætte dronningen. Som kurér for kredsen rejste Hennings mellem København og Hamburg. Men England ville ikke forstrække gruppen med penge. Kontakten med England fortsatte dog efter at lederen af Departementet for udenrigske Anliggender (indtil april 1773) v. d. Osten november 1772 havde sendt Hennings som chargé d'affaires til Berlin. Han aftalte en hemmelig korrespondance med Ahlefeldt og kontaktede efter ankomsten 12.12. 1772 i Berlin den britiske gesandt James Harris (Lord Malmesbury), men forhandlingerne havde ikke nået afslutningen før Caroline Mathildes død 1774¹⁸.

En oppositionel blandt åndsfrænder

At Hennings' forhold til Struensee og Caroline Mathilde var ambivalent, forstår man, når det tages i betragtning, at han formentlig gennem sin søster Sophie, der juni 1770 havde ægtet Hamburg-lægen Johann Albert Reimarus, givetvis har erfaret, at Reimarus selv tilmed havde været Struensees gode ven, og at hans far, den rationalistiske teolog H. S. Reimarus (d. 1768), havde haft afgørende indflydelse på lægen formentlig gennem sit værk om den naturlige religion, der søgte at forbinde tro og fornuft¹⁹. Det skuffede Hennings, at Struensees fald også havde gjort alle hans forordninger, bondefriheden inklusive, til intet. Frimodig som han var, gav han åbent udtryk derfor, men da anklagede det fremtrædende medlem af den konservative godsejergruppe, der nu stod for bondepolitikken, J. O. Schack-Rathlou, ham for at tænke som Struensee og at ville jage alle godsejere bort, hvilket for Hennings betød så meget som, at godsejeren ønskede ham til skafottet som kætter²⁰. Nævnte ord udtalt oven i købet af en statsminister kunne meget vel i den ophidsede stemning fortolkes som en forborgens trussel.

17. H.s optegnelse fra 1821 m. tilføjelse fra 1823 (ibidem, s. 378 f. og note 2).

18. H.s optegnelse fra 1821 (ibidem, s. 379 f.).

19. Paul Barz, s. 69, 72-76. Den af K. Sieveking besørgede *Johann Albert Heinrich Reimarus' Lebensbeschreibung von ihm selbst aufgesetzt* (Hamburg 1814) nævner ikke Struensee, men ej heller Lessing eller Mendelssohn, men flere steder H.

20. H.s *Bekendnisse* (1786) i Blochs transskription/oversættelse ad s. 124 i hæfte III i NkS 2667.

Af J. A. Reimarus, der stod i forbindelse med den berømte filosof Moses Mendelssohn, fik Hennings en introduktionsskrivelse til denne. I Berlin besøgte han ham, de diskuterede filosofiske emner som den filosofiske strid mellem Voltaire og Rousseau om jordskælvet i Lissabon 1755, der også havde rystet den lærde verden. Også religionsfilosofi drøftede de og selvmord, men var ikke enige i alt. Hennings var mere skeptisk end filosofen overfor gudsforestillingen, og han forkastede helt troen på sjæls udødelighed. Derimod har Mendelssohn gjort ham til en endnu mere overbevist tilhænger af religiøs og åndelig tolerance end før, filosofen gik helt ind for tolerancens sag, der nøje hang sammen med spørgsmålet om jødernes emancipation, som han virkede for²¹. Venskabet med Mendelssohn blev af den største åndelige betydning for Hennings²² ligesom opholdet hos Reimarus og hans frisindede kreds i Hamburg på hjemrejsen fra Berlin 1774/75. Kredsen var rationalistisk og grebet af frimureriets verdensborgerånd. Alskens skønånder fra G. E. Lessing til Jens Baggesen færdedes i dette kulturelle miljø. En fortsat brevveksling mellem Hennings og Reimarus' søster Elise, kendt som Lessings og Mendelssohns veninde, vidner om gensidig inspiration²³.

1775-76 var Hennings chargé d'affaires ved det kursachiske hof i Dresden og fik også tid til at omgås Dresdens bedre kredse. Han gjorde således skønånden, den borgerlig fødte grevinde Christine (Tina) Brühls bekendtskab i et selskab, hvor hun lidenskabeligt forsvarede René Descartes' ideer. En nærmere forbindelse og korrespondance mellem de to filosofisk anlagte mennesker fulgte²⁴. Det viste sig, at komtesen hældede til den form for cartesianisme, der var accepteret af kirken. Mens Hennings opregnede mange argumenter mod religionen og benægtede at være kristen, »jeg er menneske«, forsvarede hun religionen med næb og kø²⁵. Hun sværmede for den schweiziske lægedigter Albrecht v. Haller, vel at mærke ikke den unge Haller, der havde prist fornuften i »Sur la Superstition«.

21. De sidste 12 sider af H.s ligeledes håndskrevne, upaginerede *Observations Sur le Genie et le Gouvernement du Roi de Prusse faites à Berlin en 1773 et revenue à Copenhague en 1776. par Auguste Hennings*, dediceret Heinrich Schimmelmänn, Berlin 1773, fortæller om mødet med Mendelssohn.

22. Brevveksling i Nachlass bd. 22.

23. Breve fra Elise Reimarus til H. i Nachlass bd. 79, jvf. Bobé (ed.): *Efterladte Papirer...* VI (1903), s. 562.

24. H.s håndskrevne *Litterarische Nachricht vom Verfasser des Olavides* i Nachlass bd. 22, fol. 163 f. H.s samtidige afskrifter af brevene i Nachlass bd. 77, fol. 1-113 v, efterfulgt af en bog, de drøftede, M. Thomas: *Eloge de René Descartes. Discours...*, Amsterdam 1756, andre breve i Nachlass bd. 60, fol. 68-101.

25. Udat. breve vekslede mellem H. og de Brühl i Nachlass bd. 77, fol. 11 f., udat. breve ib. bd. 60, fol. 82 og 91 ff.

som Hennings fremhævede, men den ældre Haller, der havde skrevet – ret så mådelige efter Hennings' og Mendelssohns mening – breve mod Voltairre²⁶. Med indignation forkastede Hennings Bibelen og stillede sig kritisk overfor dens Kristus-figur²⁷. Mens Bibelens Gud forekom ham at være et højst partielt væsen behæftet med alle menneskelige svagheder og ikke et universelt væsen, ønskede han netop at betragte Gud i universet og erkende det evige i umådeligheden²⁸. Hans filosofi tangerede baron Holbachs ateisme og materialisme, selvom han ikke klart fremtræder som materialist, men dog som tilhænger af materialismen i dens deistiske form²⁹.

Forbindelsen og venskabet med Moses Mendelssohn var længerevarende og førte til, at filosofen efter at have modtaget manuskript gennem Elise Reimarus 1778 formidlede udgivelsen af Hennings' *Über die Vernunft* på Chr. Fr. Voss' forlag i Berlin³⁰. Bogen er dediceret Hennings' hengivne støtte Ernsts hustru Emilie (død febr. 1780). Med talrige eksemplarer fra antikken er bogen en lovprisning af fornuften og en heftig kritik af fanatismen særlig i religiøse anliggender. Ernsts søster baronesse Julie dedicerede han en nydelig lille bog *Essai historique sur les arts et sur leur progrès en Dannemarc*, 1778 udgivet af kunst- og arkitekturakademiet på Charlottenborg. I sit historiske essay lod Hennings et væld af tidens store danske malere, billedhuggere og arkitekter passere revy³¹.

Hennings var på dette tidspunkt ansat i Kommercekollegiet. Hjemkommet fra Dresden via Hamburg, hvor han atter besøgte Reimarus-kredsen i oktober 1776, var han januar 1777 blevet kommitteret i kollegiet som virkelig justitsråd under Heinrich Schimmelmänn. 1778 blev han etatsråd. Hans forhold til A. P. Bernstorff var aldrig godt, og han gjorde sig ikke større forhåbninger om en diplomatisk karriere under ham³². Sagen var den, at Bernstorff var en overbevist anti-voltairianer³³, og at Hennings lå

26. Udat. breve ib. bd. 77, fol. 16 ff., 91 ff. 1776-80 udgaves på dansk Hallers *Breve over nogle endnu levende Fritænkere Indvendinger imod Aabenbaringen (1775-77)* direkte rettede mod Voltaire.

27. Nachlass bd. 60, fol. 95-98.

28. *ibid.*, fol. 89 v-90.

29. Brevvekslingen med madame de Brühl fortsatte en tid efter H.s hjemkomst til København: H. til de Brühl, 14.1. 1777, de Brühl til H., 24.6. 1777 (Nachlass bd. 77, fol. 96-108).

30. Mendelssohn til H., Berlin 24.1. og 28.3. 1778 (Nachlass bd. 22, fol. 7-8 v).

31. Bogen er benyttet i fremstillingen af dansk kunst i oversættelsen af Göttingen-professoren Dr. Anton Friedrich Büschings *Historie om de tegnende skønne Kunster* (1783), s. 274-81, 298-306, 336 f.

32. H. til [Ernst], [Berlin] 23.8., 26.8. 1774; Hamburg 7.2. 1775 (RA. Schimmelm. Papirer 10).

33. A. P. Bernstorff til J. H. E. Bernstorff, Kbh. 1.11. 1768, i anledning af (forhastet) meddelelse om Voltaires død (Aage Friis (ed.): *Bernstorffske Papirer I* (1904), s. 567).

på en langt mere prøjsisk orienteret linie i udenrigspolitikken end han³⁴. Dertil kom at Hennings nærede vitterlig rebelske anskuelser. Overfor Ernst Schimmelmann udtrykte han sympati for tidligere danske bondeopstande og skrev i nogle betragtninger over opstanden mod Knud den Hellige 1086, at hine tider endog måtte komme igen, når kongen ville bruge andre midler end mildhed til at regere bonden og ville være tyrann frem for far³⁵. Naturrettens modstandsret var her anerkendt. Ligesom Hennings og Ernst 1769 havde sværmet for korsikanernes frihedskamp under Pasquale Paoli³⁶, bedømte Hennings ti år senere amerikanernes anvendelse af modstandsretten (i frihedskrigen mod England) højst positivt – iøvrigt i modsætning til Bernstorff, men i overensstemmelse med stemningen i ungdommen – og overvejede endog en overgang selv at drage til Amerika for at kæmpe på rebellernes side³⁷.

Bidende kunne Hennings' kritik af kollegiesystemet med dets sekretærvidenskab og formalitetskundskab være³⁸, og hård kritik rettede han mod den Schimmelmann'ske merkantilisme med dens told og forbud og andre protektionistiske foranstaltninger, den slette møntkurs og den voksende statsgæld. Han fandt, at den danske politik i mangt og meget fortabte sig i petitesser og fordrede en dristigere politik med indsættelse af eskadrer og konvojer overfor de britiske opbringninger af danske handelsskibe og prisesager³⁹. I sin økonomikritik repræsenterede Hennings en videreførelse af den liberale, kapitalprogressive linie fra Struensees tid.

Olavides – til nytte og fromme

Med bidende ironi beskrev Hennings i et brev til Ernst Schimmelmann det bedre selskab⁴⁰:

De står dér med deres blå og hvide bånd og deres pomponer. For Gud ikke ét ærligt træk deri! og du, verdenskløge, behøver blot at tage båndene og pomponerne af dem, og du vil ikke længere vide, hvem der er herre, hvem knægt.

34. Udat. PM af H. om dansk neutralitet i RA. Priv.ark. 6285, Pk. 31 b.

35. H. til [Ernst], Kokkedal 22.10. 1779 (NkS 2667).

36. [Ernst] til H., Stockholm 26.6. [1769]; H. til [Ernst], 1.7. 1769 (ibid.).

37. A. P. Bernstorff til Ditlev Reventlow, [Kbh.] 22.10. 1776 (Aage Friis (ed.): *Bernstorffske Papirer* III (1913), s. 498). H. til [Ernst], [Kbh.] 1.8. 1778 (RA. Priv.ark. 6285, Pk. 31 a), Kolding 18.11. 1779 (NkS 2667).

38. H. til [Emilie Schimmelmann], Moesgård 21.9. 1779 (ibid.).

39. H. til [Ernst], Randers 7.11., Ålborg 16.10. 1779 (RA. Priv.ark. 6285, Pk. 31 a).

40. H. til [Ernst], Kolding 18.11. 1779 (NkS 2667).

Daglig konstaterede han de almindelige fordomme i dette selskab. Af egen bitter erfaring mente han at kende de skinkristnes hjertehårdhed og fordømmelsessyge, selv var han blevet opfattet som intolerant religionsforagter af dem. For at modvirke den rådende stemning og slå et slag for den fornuft og tolerance, han i så høj grad savnede i det bedre selskab, var det, han skrev værket *Olavides*⁴¹.

Den direkte inspiration var formentlig en artikel, dateret »Aus Spanien« 12.12. 1778 i »Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unpartheyischen Correspondenten« for 13.1. 1779 om den formelt hemmelige *auto de fe* i Madrid 24.11. 1778 mod den spanske oplysnings- og embedsmand Pablo de Olavide (1725-1803) – velbevandret ud i Montesquieu, Voltaire, abbé Raynal, Rousseau og d'Alembert. Der er smuk overensstemmelse mellem »Zeitung«s oplysninger om retshandlingen og dommen og Hennings' i det vældige værk *Olavides* (226 oktavsider), som han foråret 1779 udsendte på egen bekostning på kgl. universitetsbogtrykker A. H. Godiches enkes forlag⁴². Den smukt trykte og udstyrede bog indledes med et digt på titelbladet fra Klopstocks »Messias«. Et vældigt hexameterdigt om hovedpersonen og rummende opgør med trosfanatismen fylder de første 60 sider. Det var intet tilfælde, at Hennings skrev netop om Olavide. Hans skæbne og Inkquisitionens hårde dom over ham som evig æreløs kætter og hans indespærring for 8 år i et fjernt liggende kloster havde vakt den største opsigt og indignation i Europas oplyste kredse. Diderot skrev en lille Olavide-biografi, der dog forblev utrykt til 1813⁴³. Frederik den Store af Prøjsen havde allerede februar 1777 fordømt arrestationen af Olavide (november 1776) i et brev til d'Alembert, og Katharina 2. af Rusland blev oplyst om sagen af F. M. v. Grimm meget grebet af den spanske åndsfrændes hårde skæbne og tilbød 1783 pekuniær støtte til ham⁴⁴. *Olavides* var således et i høj grad relevant stykke samtidshistorie, og i betragtning af, at Hennings skrev ganske kort efter de virkelige stedfundne begivenheder, er det bemærkelsesværdigt, at kun få faktiske fejl er løbet ham i pennen.

Olavide fremstilles af Hennings som et offer for den religiøse fanatisme,

41. H.s *Beantwortung* (1780), s. 35 f. H.s *Litterarische Nachricht vom Verfasser des Olavides*, skrevet kort efter Olavides-fejden (Nachlass bd. 22, fol. 166-69). *Olavides*, s. 66.

42. Den fulde titel lød: *Olavides. Herausgegeben und mit einigen Anmerkungen über Duldung und Vorurteile begleitet von August Hennings*. Pris: 4 mark. [Elise Reimarus] til H., Hamburg 26.3., 28.3. 1779, 11.1. 1780 (Nachlass bd. 79, fol. 115-16, 195).

43. Marcelin Defourneaux: *Pablo de Olavide ou L'Afrancesado (1725-1803)* (disputats Paris 1959), appendix I s. 471-75.

44. Defourneaux, s. 367, 371 f., 404-07. Olavide flygtede 1780 til Paris.

der ses som det store uhyre, der bringer ulykke både over Peru, hvor Olavide først virkede som dommer i Lima, og Spanien: maurernes fordri- velse 1611, derpå jødernes til skade for økonomien (s. 54-58, 85-88). Det er ikke helt korrekt, at Olavide (s. 84) allerede i Lima blev forfulgt af præsteskabet, hvorfor han måtte rejse til Spanien⁴⁵. I Spanien lagde han sig efter videnskaberne⁴⁶. Præsidenten for Kastiliens råd grev d'Aranda anerkendte Olavides fortjenester og udnævnte ham under opgøret med jesuiterne til politipræfekt i Madrid, siden til intendant i Sevilla⁴⁷. Ligele- des korrekt i hovedtrækkene er Hennings' fremstilling af det af Olavide ledede store koloniseringsarbejde fra 1767 på Sierra Morenas højsletter i Andalusien (s. 85-90) ved tyske kolonister hvervede til formålet af en tysk officer ved navn Thürriegel; de var protestanter, og Olavide skal med hoffets tilladelse have tilstået dem fri religionsudøvelse⁴⁸. Særlig i hexame- terdigtet (s. 9-18) udsmykkede Hennings oplysningerne i den lidt tørre avisartikel i sin omtale af den idelige lykke og velstand, der skal have rådet i »las Nuevas Poblaciones de Sierra Morena« (de nye bosættelser på Sierra Morena). I bogens følgende *Erläuterungen* bringes nærmere enkelt- heder om foretagendet.

Olavides uenighed med kleresiet føres (s. 89 f.) tilbage til flytningen med hoffets samtykke af et gammelt kloster i nabolaget. Munkene blev besat af dødeligt had til Olavide, så alt, hvad han gjorde for dyd og frihed, blev lagt ham til last som en forbrydelse⁴⁹. Hennings vidste, at Olavides fald hang sammen med afsættelsen af Aranda og en anden reformven, statssekretæren Grimaldi, »to støtter af menneskeheden«, der blev ofre for fanatismen i skikkelse af kongens skriftefar⁵⁰. Hennings vidste også, at talrige vidner under processen aflagde vidnesbyrd om Olavides uskyld, men alligevel dømte Inkvisitionen ham til indespærring i franciskanerklo- steret Saapio de Saagun på en vild klippe. Dette var en fejltagelse: klostre- ret var benediktinerklosteret de Sahagún⁵¹.

45. Defourneaux, s. 36 f. Olavide rejste grundet en arvesag 1752 til Spanien.

46. Som Defourneaux, s. 8 f. Domsreferatet i »Hamburgische unpartheyische Correspondenten« nr. 8 for 13.1. 1779 svarer i det store og hele til referat på basis af originalen hos Defourneaux, s. 361 f. I senere pjece, *Beantwortung* (1780), aftrykte H. in extenso selve domshandlingen og inkvisitionstribunalets dom.

47. Olavide udnævntes 1766 til politipræfekt i Madrid, 1767 i Sevilla (Defourneaux, s. 89 f., 102, 251 ff. m. noter).

48. Der er tale om den bayerske æventyrer Gaspard de Thurriegel; faktisk var alle de tyske (og flamske) 6000 hvervede kolonister katolikker (Defourneaux, s. 175-78).

49. Det var den lokale, tyske kapucinergejstlighed, Olavide lagde sig ud med i en strid mellem den verdslige og gejstlige magt og i sine bestræbelser på at gøre livet mere muntert (Defourneaux, s. 220).

50. Joaquin Eleta, medlem af Madrid-inkvisitionen.

51. Defourneaux, s. 376.

Erläuterungen udmærker sig (s. 67-80) ved en skildring af Perus historie og Pizarros blodige erobring af landet (fra 1532). Derpå følger en gennemgang af den europæiske kolonisations historie i Amerika. Kilden er abbé G.-Th. Raynals »Histoire philosophique et politique Des établissements & de commerce des Europeens dans les deux Indes« (Haag 1774), III (s. 151-68, 198-205). Abbedens syn på »de vilde« var forbavsende forstående og moderne, og han havde et skarpt blik for den vestlige kolonisations negative følger for deres liv. Hennings skelnede mellem den franske koloniseringspolitik præget af manglende tolerance og den engelske relativt tolerante holdning, der havde befordret de engelske koloniseringer (s. 114-23). Han havde utvivlsomt her fat i noget rigtigt. Rigtig var også fremhævelsen (s. 104-14) af jesuitermissionens store arbejde i Sydamerika præget af godhed og mildhed mod de indfødte i »jesuiterstaten« i Paraguays jungle (1609-1759). Hennings betragtede »de vilde« med større forståelse end selv Raynal. Med stor veneration skrev han (s. 132 f.) om de canadiske eskimoers animisme som udtryk for en ren, naturlig Gudserkendelse, her møder man en forståelse, der var enestående i rationalismens tidsalder. Udfra Raynal skildres (s. 123 ff.) den puritanske, engelske kolonisering af Ny England præget af manglende tolerance, selvom de presbyterianske kolonister dog af religiøs intolerance var blevet fordrevet fra hjemlandet, – Hennings har formentlig særlig Massachusetts med Salem hekseprocessen 1692 i tankerne. Men fuld af lovord var han i sin skildring af de engelske kolonier, der takket være frihed og tolerance oplevede en økonomisk og kulturel blomstring: New York, især kvækerens Pennsylvanien, men også Virginia, Maryland og Georgia (s. 127-43). Som følge af en alment rådende tolerance i religiøs henseende havde Englands kolonier udvidet sig mere end de andre europæiske magters kolonier, både hvad angik omfang og folketal, konstaterede Hennings (s. 143). Især fremhævede han forfulgte europæiske dissidenters optagelse i amerikanske kolonier.

Hennings ønskede at uddrage nyttige lærer af historien til gavn for »det almene bedste« – fx at nå til erkendelse af intolerancens skadelighed udfra verdenshistorien, – så statsmændene handlede i overensstemmelse med fornuften og trodsede fordomme og forældede maksimer (s. 146 ff.), ansvaret for alle onder placerede han hos regenterne, ikke hos naturen (s. 113). Den europæiske kolonisations historie på den vestlige hemisfære skulle være et skoleeksempel for statsmændene i deres praktiske politik, så de indså, at en mild tolerant politik også gavnede koloniseringen selv. At dansk kolonipolitik her skulle følge det britiske eksempel lå lige for. Dog var tolerance alene ikke tilstrækkelig for menneskehedens lykke, den

måtte forenes med Adam Smiths ny liberalistiske grundsætninger fremsat i hans (samme år til dansk oversatte) »Undersøgelse om National-Velstands Natur og Aarsag« (s. 144 f.).

De sidste sider af *Erläuterungen* rummede en bekendelse til sandhedsprøvelse af meninger og til fornuften i modsætning til troen udfra John Locke, der hævdedes at have udtænkt de ædleste tanker i nogen menneskesjæl (s. 154). Ingen kunne forpligtes til at antage en mening, som ikke hans/hendes fornuft og forstand anerkendte (s. 156-59). Hennings krævede respekt for fornuftens brug og virkninger, den største gudsbespotter var den, der ville foreskrive fornuften love og underkaste den vilkårlige lærer (s. 155). Tolerance ('Duldung') satte Hennings i højsædet som den for den almene sikkerhed mest nødvendige dyd, der holdt forfølgelsesånd og fanatisme i ave og sikrede menneskenes liv og frihed, så længe de ikke brød den almene ro og udbredte oprørske lærer mod helstatens vel (s. 64). End ikke intolerance mod klart beviste fordomme ville han anbefale, da fordomme kunne være en trøst for den, der skyede sandheden, og intolerance besad en repressiv funktion (s. 152). I stedet anbefalede han med John Locke oplysning og gensidig kærlighed og fordragelighed (s. 163 f., 160, 157 f.). Var der endelig svage sjæle, der fandt Dalai-Lamas møg mere guddommeligt end den ophøjede natur, ville »vi ikke voldeligt berøve dem noget«, men afvente, at de selv med foragt kastede det fra sig (s. 164). Hennings understregede, at sandheden ikke kan afgøres ved en regerings magtsprog, men alene ved forskning af naturen og altet og ved komparative historiske undersøgelser. Når en sag eller mening fik offentligt stempel, var følgen, at alle andre derfra afvigende opfattelser blev fordømt som forfalskede, og derudaf opstod atter forfølgelse og borgerkrig, eller en uskyldig Jan Hus blev brændt eller en Jean Calas⁵² myrdet (s. 101 f.).

Bogens sidste afsnit behandlede »ikke anerkendte dyder« (s. 165-226): *mod* – særlig til frit at tænke og sige, hvad man tænker, *frihed* på det økonomiske og på tænkningens område, så fri tænken var at tillade uden begrænsninger, hvis staten ikke ville være despoti, og endelig *ære*, der skulle findes, hvor de to andre borgerlige dyder var til stede. Det var Hennings' mening, at sand ære var lige så sjælden som mod og frihed. Sine moralfilosofiske udsagn søgte han at finde belæg for i den antikke historie, som han var særlig velbevandret udi, og han sluttede med en spirituel samtale mellem Sokrates og Alkibiades om udødelighed, hvori man klart nemmer den sokratiske tone og argumenteringsmåde.

52. Fransk huguenot, henrettet 1762, Voltaire skrev 1763 som forsvar for ham *Traité sur la tolérance*, der iøvrigt fandtes i Struensees bogsamling (Cedergreen Bech, s. 37).

Iøvrigt vendte Hennings sig (s. 193) mod ateisme og materialisme som formelige laster, der skulle have præget despotismens Frankrig på religionskrigenes tid, dog opfattede han dem snarere i overført betydning, og han tog ikke direkte afstand fra encyclopædisternes ateistiske materialisme, som han som før nævnt selv var en hel del påvirket af. Men visse teologiske lærer betragtede han som hævet over diskussion, da en formelig benægtelse efter hans mening ville bane vej for lasterne: læren om Gud, om forsynet og om dydens belønning. Alle andre religiøse lærer fandt han ligegyldige for den borgerlige forfatning, da de var uden indflydelse på det praktiske liv (s. 65). Hans betoning af tolerancen var nyttepræget og hang sammen med ønsket om at fremme industri og vindskibelighed, besad altså et materialistisk perspektiv.

Olavides – kritik og antikritik

I juni modtog Hennings en bedømmelse af dette mægtige værk fra Mendelssohn, der mente, at han havde skildret Olavides skæbne udmærket, og at bogen var så uforskammet god både stilistisk og indholdsmæssigt, at han vel kunne fortjene lidt forfølgelse derfor. Dog fandt filosofen mindre behag i det vældige hexameterdigt, men tilføjede afvæbnende, at man måske i hans alder havde mistet sansen for poesi, endog Lessings »Nathan der Weise« ville han finde bedre, hvis den havde været prosa. Hennings skulle blot fortsætte med at så den gode sæd i den kreds, han befandt sig i⁵³. Samtidig tilrådede han Hennings en forsigtighed, der særlig var på sin plads, hvor det drejede sig om den praktiske statsmand, der ikke i for høj grad burde afsløre sine grundsætninger, og han mente, Hennings' iltre gemyt mere behøvede tøjlen end sporen⁵⁴.

De første danske anmeldelser var positive. Redaktøren af Det kgl. Adresse-Contoires ærværdige »Nye Kritiske Journal«, Jakob Baden, skrev en anmeldelse, der næsten fyldte et helt dobbeltnummer⁵⁵, og rummede fyldige uddrag af både epos og tekst. Forfatteren blev rost for at gå i brechen for borgerlig og moralsk frihed, for tankens frihed med en varme, der ikke ville anbefale ham hos despotiets tjenere. Også hexameterdiget blev fremhævet for sin poetiske rigdom, dog fandt Baden det mindre

53. Mendelssohn til H., Strelitz 29.6. 1779 (Nachlass, bd. 79, fol. 145-46).

54. Mendelssohn til H., Berlin 20.9. 1779; til Elise Reimarus, Berlin 20.9. 1779 (ibid. bd. 22, fol. 18 og 20 v f.).

55. »Nye Kritiske Journal for Aar 1779« nr. 31-32, sp. 234-44, forfatternavn anført sp. [116].

interessant end selve essayet (*Erläuterungen*). Påvisningen af sammenhængen mellem fremgang og graden af religiøs tolerance i de europæiske kolonier i Amerika fandt Baden særlig vigtig, og han betegnede afsnittet om tolerance og fordomme som en filosof værdig.

Også de af forlæggeren Søren Gyldendal redigerede »Kiøbenhavnske Nye Efterretninger om lærde Sager« roste i nr. 52 for 24.12. 1779⁵⁶ *Olavides*, specielt Hennings' mål at vække afsky for fanatisme og religionsfølgelser og hans forsvar for tanke- og meningsfrihed.

Den tredje danske anmeldelse blev bragt i den af forlæggeren Chr. Gottlob Proft udgivne »Almindelig Dansk Litteratur-Journal« for 4. kvartal 1779⁵⁷. Den blev udsendt i Det danske Litteratur Selskabs regi. Det bestod mestendels af embedsmænd og udmærkede sig ikke synderlig ved tolerance overfor de ny oplysningsideer. Således fik hofpræsten J. C. Schønheyder oktober 1779 vedtaget, at selskabet udsatte en pris for det digt, der bedst kunne afsløre »det usande« i Lessings tolerancebegreb i »Nathan der Wisc«⁵⁸, der var et sindbillede på Mendelssohn, der just havde haft en mindre pennestrid med den senere anti-rationalist og Hennings' åndelige modstander præsten Caspar Lavater, der havde søgt at omvende Mendelssohn⁵⁹. Den anonyme anmeldelse i litteraturjournalen var mærkeligt indflettet i en kritisk recension af Tyge Rothes »Om Hierarkiet og Pavemagten« (1778-79), ligesom den anonyme anmelder ejheller direkte navngav Hennings, hans mål var, betonedede han, at *Olavides* ikke ville blive bekendt og aldrig mere ville blive omtalt. Recensenten anførte stedse spottende »Edler Aganippos« – nævnt i bogens »dedikation«, skrevet »Ved Atlas' fod i 1779«, som forfatter. Hans bitterhed skyldtes, at Hennings som ætling af fransk oplysningsfilosofi skulle håne al kristendom og blande den sammen med papistisk fanatisme, fordom, overtro, løgn og inkquisition. Af Hennings' omtalte breve til grevinde Brühl 1776 fremgår rigtig nok, at han fandt, at (Hallers) kritik af katolicismen lod sig anvende på al religion⁶⁰. I anmeldelsen blev han også beskyldt for at undgå møjsommelig læsning og granskning, selvom anmelderen søgte at påvise de steder hos den papistiske, om end flittige handelshistoriker Raynal, Hennings havde benyttet, og anmelderen måtte medgive, at bogen vidnede om stor belæsthed i antik litteratur. Hennings blev også

56. S. 817-21.

57. 1. årgang, s. 466-74.

58. F. Rønning: *Rationalismens tidsalder. Sidste halvdel af 18. århundrede II* (1890), s. 453 n.

59. M. Friediger: *Jødernes Historie* (1934), s. 285 ff.

60. Nachlass bd. 77, fol. 91 f.; bd. 60, fol. 76-78.

bebrejdet manglende teologisk indsigt, selvom han dog var jurist og ikke teolog. At recensenten selv var det, forstod man klart. Ud fra religiøse meningsfæler som tyskerne J. F. W. Jerusalem, C. F. Gellert, G. Less og G. F. Seiler søgte han da at undervise Hennings i troen og bringe ham ud af hans deistisk-materialistiske vildfarelse, samtidig med at han angreb hans efterabning af »Tydscklands i Pennen stærke Mænd« uden dog at nævne andre end den ukendte satiriker Peter Kraft og den kendte digtergreve F. L. Stolberg, hvis svulstige germanske odepoesi iøvrigt var Hennings en pestilens, ligesom recensenten i hexameterdigtet fandt »Lapperne af den klopostockske Epopees Dragt«.

Hennings ville have anmelderens identitet frem i lyset, og det lykkedes. Det viste sig at være allerede nævnte hofpræst Schönheyder. I brev af 9.2. 1780 til ham anklagede Hennings ham for at have søgt at bringe forfølgelse over ham og for at have anmodet statsmænd om at lade Hennings' skrifter granske af det teologiske fakultet (som han derved tilkendte en fordums censoropgave) og drage Hennings selv til ansvar. Derpå havde han affattet sin anonyme opsats, som Tyge Rothe – medlem af litteraturselskabet som recensenten selv – overfor denne selv skulle have fremhævet det udsvævende i; præsten skulle også være løbet om ved hoffet og på lav intrigantvis søgt at udbrede den opfattelse, at Hennings ville omstøde religionen. Brevet var svar på en skriftlig opfordring fra Schönheyder til et afklarende møde, som Hennings under de foreliggende omstændigheder måtte afvise⁶¹. Det er vigtigt at kende Schönheyders baggrund. Sammen med sine embedsbrødre N. E. Balle, biskop L. Harboe og B. Münter havde han stået i stærk modsætning til Struensee og hoffet. De tilhørte den såkaldte supranaturalisme, der særlig betonedede åbenbarings og forsoningens betydning modsat tilhængerne af »den naturlige religion«, der var et barn af oplysningstiden. Blandt de lærde var supranaturalismen så småt ved at blive opgivet, allerede Ludvig Holberg havde foretaget et opgør med den, men både under Struensee og Ove Høegh Guldberg havde den stadig en stærk teologisk position⁶².

61. J. C. Schönheyder til H., Dinstag d. 8. januar [d.e. februar] 1780; H. til Schönheyder, 9.2. 1780 (Nachlass bd. 10, fol. 254 f.); brevene lod H. trykke som tillæg til *Beantwortung* (1780), s. 61-67. Ifl. *Professor L. Smiths Selvbiografi, skrevet 1788* (meddelt af J. H. Bang i »Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Sorø Akademis Skole i Juli 1874«, s. 38) kendte N. E. Balle manus til Schönheyders recension og foranledigede den omskrevet, hvorved den dog blev »endnu værre end den anden«, »og Hennings blev bindegale [og] ... skrev en liderlig Piece mod Schönheyder...«

62. Hal Koch/Bjørn Kornerup (red.): *Den danske Kirkes Historie V* (1951), s. 331-34, 346, 470. Søren Holm, s. 213 f., 265 f.

Hennings var i svar tvivl om, hvorvidt han skulle svare Schönheyder eller bevare en fornem tavshed. Lige så lidt som med sine to tidligere skrifter havde han med *Olavides* tilsigtet at vække opsigt udenfor den snævre kreds, han omgikkes⁶³. Under alle omstændigheder sendte han manuskriptet til Høegh Guldberg til »den strengeste dom«⁶⁴, der må opfattes som en art frivillig »selvcensur«, der atter må ses på baggrund af Guldberg-styrets reaktionære trykkefrihedspolitik og censurerende tilbøjeligheder, der hensatte litteraterne i en vis utryghed⁶⁵. Men dertil kom at Hennings stod Høegh Guldberg meget nær trods den reaktionære bondepolitik, han førte, og hans teologiske position, der siden 1760 nærmest havde været supranaturalistisk med stærk afstandtagen fra ateister og deister og fra »den naturlige religion«. På den anden side søgte Guldberg på en måde at forene åbenbaringstro og fornuft, ligesom han ikke kunne hævdes at være religiøs intolerant⁶⁶. Det var også under Guldberg, at Hennings' karriere tog fart, og statsministeren var ikke uenig med ham i, at frihandel var til nytte for et land, om end han ikke kunne dele alle Hennings' økonomiske maksimer⁶⁷. Da denne lige før »*Olavides*-fejden« fremsatte sin kritik af Heinrich Schimmelmans protektionistiske merkantilisme, betroede han sig også til Guldberg og advarede ham mod skatmesteren⁶⁸; på en inspektionsrejse i Jylland november 1779 skrev han nogle betragtninger til Guldberg med forslag om bedring af møntkursen og om økonomisk opmuntring af tekstilfabrikanterne i Christiansfeld, hvilket indbragte ham Guldbergs ros⁶⁹. Endnu vigtigere for Hennings' positive bedømmelse af ham var, at Guldberg i juli havde hjulpet Mendelssohn, da han blev heftigt angrebet af overrabbineren i Altona R. Cohn for sin oversættelse af Pentateuchen, endnu før oversættelsen forelå. På opfordring fra Hennings – atter efter forslag fra Mendelssohn – havde Guldberg fået kongen og arveprinsen til at tegne sig som prænumeranter på oversættelsen, ligesom statsministeren også selv tegnede sig dog først efter at have

63. H.s *Litterarische Nachricht vom Verfasser des Olavides* (Nachlass bd. 22, fol. 166 v-70). H. til Mendelssohn, Kbh. 5.5. 1780 (H.s afskrift, *ibid.*, fol. 25 ff.).

64. H. til Guldberg, udat. koncept (RA. Hennings' Arkiv).

65. P. F. Suhms kortfattede Danmarkshistorie (1776) blev i manuskript af Guldberg mildt bebrejdende kritiseret for at være borgerlig og antiaristokratisk, og Guldberg censurede faktisk værket (Jørgen Stigel: *Den nationale patriotisme* (i »*Dansk litteraturhistorie*« 4 (1983)), s. 306).

66. Hal Koch/Bjørn Kornerup (red.), s. 370 f., 266-71.

67. Guldberg til H., 28.9. 1778; Christiansborg 13.11 1779 (RA. Hennings' Arkiv).

68. H. til [Ernst Schimmelman], Randers 7.11. 1779 (RA. Priv.ark. 6285, Pk. 31 a).

69. *Observations qu je communiquerai au Secrétaire d'Etat*; Guldberg til H., 21.12. 1779 (RA. Hennings' Arkiv).

sikret sig, at oversættelsen intet forargeligt rummede⁷⁰. Under »Olavides-fejden« fremhævede Hennings dette som et fornemt eksempel på en tolerant stats politik⁷¹.

Guldbergs kommenterende brev til Hennings' antikritik mod Schönheyder i manuskriptet, *Beantwortung*⁷², er dateret 7.1. 1780. Guldberg bebrejdede ham for stor iver, for stor mistænksomhed og bad ham finde kammertonen, da »man« ikke ville tolerere den mindste opsætsighed mod de hellige, autoriserede dogmer⁷³. Guldberg var også inde på, at Hennings droppede hele sagen, om end han intet religionsanstødeligt kunne finde i pjecen; men man ville aldrig antage Hennings' påstand, at der kun var tre dogmer af betydning for det borgerlige liv⁷⁴. Han tilsluttede sig her Schönheyder, der havde anket over, at Hennings bortset fra de tre hoveddogmer ikke havde nævnt dogmerne om »Bibelens Aabenbaring, om Redningen fra Synden, om Gienløseren«. I Berlin var Mendelssohn fyr og flamme efter at erfare, hvorledes hans danske åndsfælle ville gøre sig som polemiker⁷⁵. Hennings bekvemmede sig til at svare Schönheyder, som han fandt skyldig i en ond gerning⁷⁶.

I *Beantwortung* hævdede han (s. 8 ff.), at han i *Olavides* nøje havde skelnet mellem fanatisme og den evangeliske kristendoms tolerance. I al fald må det siges, at han stedse fremhævede mildhed og tolerance, uanset hvilket trossamfund der var tale om, kvækerne, jesuitterne eller indvandrede dissidenter/puritanere. To tolerancebegreber stod overfor hinanden i »Olavides-striden«: Hennings' modpart opfattede tolerance som kristnes indbyrdes fordragelighed i lærestridigheder. Hennings derimod ville lade alle uden religions forskel, ja, ikke-kristne nyde godt af en tolerant stats tålmodighed (s. 22 f., 29 ff.), hvilket Schönheyder opfattede som blot »det almindelige Kierligheds Sindelav«.

Hennings befrygtede, at Schönheyders opgør med statens ligegyldighed overfor sine undersåtter og embedsmænds bekendelser ville føre til sam-

70. Mendelssohn til H., Berlin 13.7., 29.7., 20.9. 1779 (Nachlass bd. 22, fol. 13-15 v, 19 v-20). Guldberg til H., Fredensborg 19.7., 24.8. 1779 (RA. Hennings' Arkiv). H. til Guldberg, udat. svarkoncept (Nachlass 79, fol. 147-48). Jvf. Julius Salomon/Josef Fischer: *Mindeskraft i Anledning af Hundredeaarsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814* (1914), s. 35 f.).

71. *Beantwortung*, s. 35.

72. *August Hennings Beantwortung der im allgemeinen dänischen Litteratur Jur[!]nal vom Jahre 1779. Seite 446. gegen ihn gerichteten Recension [Kbh.] 1780*.

73. Guldberg til H., Christiansborg 7.1. 1780 (RA. Hennings' Arkiv).

74. Guldberg til H., 28.2. 1780 (ibid.).

75. Mendelssohn til H., Berlin 14.3. 1780 (Nachlass bd. 22, fol. 21-22).

76. H. til Guldberg, udat. koncept, svar på brev af 28.2. 1780 (RA. Hennings' Arkiv).

vittighedstvang, og at selve recensionen ville føre til statens forfølgelse af ham, Hennings (s. 40 ff.). I Danmark så regeringen dog ifølge Hennings (s. 34 f.) lykkeligvis alene på dygtighed og ikke på tro eller tænkemåde. Han forkastede (s. 18) den af Schönheyder anbefalede tros-underviser, Erlangen-teologen Seiler, fordi han opererede med umiddelbar åbenbaring fra uidentificerbar kilde og gik videre, end fornuften tillod⁷⁷. Denne kritik af Seiler havde Guldberg bedt Hennings slette⁷⁸.

Det var selve litteraturjournalens udgiver professor i filosofi Lars Smith, der havde overtalt Schönheyder til at skrive den famøse recension af *Olavides*. Han følte sig derfor nu forpligtet til at støtte ham, så meget desto mere som præsten i den grad ærgrede sig, at hans liv stod i fare, han blev nemlig fordømt af det store publikum⁷⁹. Men tillige fandt det, at Hennings ikke burde have svaret⁸⁰. »Almindelig Dansk Litteratur-Journal« bragte da i sit nummer for 1. kvartal 1780 (s. 113-17) en anmeldelse af *Beantwortung* ved Lars Smith, ligesom anmeldelsen blev udgivet som særtryk i kun 30 eksemplarer fra M. Hallagers trykkeri med titlen *Betænkninger*⁸¹. Smith erklærede sig på basis af en halv snes udpluk fra *Olavides* enig med Schönheyder i, at begreber i bogen ikke stemte overens med den danske evangeliske kirkes antagelser. At Smith argumenterede ikke som filosof, men som teolog, – han var selv teolog og forsvarede den åbenbarede religion, – Hennings derimod som filosof, og at Smith oversatte hans udtryk »Willkührliche Glaube« og »vilkaarlige Lærdomme« som 'konditionel(le), hypotetisk(e)' (tro, lærdomme, »hvis Sandhed beroer paa denne eller hiin Forudsætning«) – ikke som det var Hennings' mening som noget, der efter forgodtbefindende, subjektivt kan antages eller forkastes, – bidrog til uoverensstemmelsen og uforsonligheden. Ud fra denne forkerte oversættelse kunne Smith drage den vidtgående konklusion: at for Hennings var »hver og en fra Moses af indtil Johannes den Evangelist« gudsbespottere og »den christelige Religion ... kun Fordom«, ja, skadelig for stat som for borgere! (*Betænkninger*, s. 10-18) I sin nogle år senere skrevne selvbiografi mente Smith at kunne hævde, at det var lykkedes ham at

77. Seiler var supranaturalist. Ansporet af H.s »høist ubillige« dom over ham »forlangte« en anonym provinsboer en dansk oversættelse af et værk af Seiler. Den udgik 1780 fra Hallagers trykkeri: *Christendommens Forsvar*, der drejer sig om en omvendt fritænker, et tema, Guldberg selv havde behandlet 1760.

78. Guldberg til H., 28.2. 1780 (RA. Hennings' Arkiv).

79. L. Smiths *Selvbiografi*, s. 38.

80. H. til Mendelssohn, Kbh. 5.5. 1780 (Nachlass bd. 22, fol. 25 ff.).

81. L. Smith: *Betænkninger over hvad Dr. Schönheyder og Etatsraad Hennings have sagt i Anledning af Bogen Olavides*, der under Smiths påvirkning af Tyge Rothe var fuld af »Rothianismer« (som n. 79, s. 38 f.)

vende opinionen, så Hennings blev fordømt og Schönheyder frikendt for den titel af dominikansk inkvisitor og frenetisk fanatiker, Hennings havde tillagt ham⁸².

Hennings tog fat på et nyt modskrift, *Antwort*⁸³, med en dedikation dateret 15.4. 1780 til »Lieber Aganippūs!«, hvori han søgte at udrede de sproglige misforståelser. Angående Smiths påstand om kristendomsstridende udsagn i *Olavides* hævdede han (s. 26 f.), at en sætning ikke var falsk, fordi den stred mod kristendommen, men at dens falskhed medførte, at den gjorde det, hvorfor kristendommen ikke kunne anføres som sandhedsbevis for/mod en sætning. Også denne gang forelagde han Guldberg sit manuskript. Guldberg kunne intet usandfærdigt finde i det, men advarede ham mod de mange chikaner, han kunne imødesee fra kleresiet, og regeringen selv ville ikke kunne tolerere, at han således såede tvivl om den herskende religion. Vel blev den tankefrihed tolereret, som Hennings allerede i *Beantwortung* (s. 9 f.) havde håbet aldrig ville blive begrænset i Danmark, skønt den ifølge David Hume var skæbnesvanger for præstemagten. Men de lovbestemte grænser for hin frihed ville ingensinde kunne overskrides, derfor burde Hennings ikke appellere til styret om at udvide tankefriheden⁸⁴. Han hentydede her til Hennings' kritik i *Antwort* (s. 44-55) af, at regenten overhovedet skulle bestemme grænsen for tolerance, da dette blot ville fremme intolerance og inkquisition, ligesom Hennings også hævdede, at der af regentens tolerance ikke kunne flyde tålmodighed overfor intolerance.

Hennings må af Lessings bedømmelse, at *Beantwortung* var skrevet med varme og værdighed⁸⁵, være blevet opmuntret til også at lade *Antwort* udgå fra trykken. På de sidste otte sider nåede han at svare på et nyt indlæg af Schönheyder, forlagt af Gyldendal: *Det endnu Fornødne om Bogen Olavides*, 30 sider. Schönheyder lod til at være ved godt mod, men gav udtryk for at være blevet dybt krænket af sætninger i *Olavides* mod den åbenbarede religion og bogens filosofen over Gud i naturen, dens panteisme. Han forsikrede, at han ingenlunde agtede at lyse Hennings i band. Denne tillagde påny modparten fanatisme og forfølgelsesånd, øn-

82. L. Smiths *Selvbiografi*, s. 38.

83. August Hennings *Antwort auf das Bedenken des Herrn Professor der Philosophie Lars Smith*, 107 oktavsider. I sin *Selvbiografi* fra 1788 omtaler Smith (s. 39) denne pjece således: H. »blev bindegal [i anledning af Smiths ny recension], og lod al sin Aands Bitterhed vendes fra Schönheyder til mig«, hvorpå han »skrev en 7 Ark fuld af allehaande Galimathias og erklærede jeg var en Hund af en Philosoph...«

84. Guldberg til H., Fredensborg 30.5. 1780 (RA. Hennings' Arkiv). I et svarbrev, dat. Kbh. 1.6. 1780 forsvarede H. sine synspunkter (Nachlass bd. 22, fol. 38-43).

85. [Elise Reimarus] til H., Hamburg 28.4. 1780 (Nachlass bd. 79, fol. 226 f.).

sket om skafot for ham eller forkættelse af ham. Hennings forkortede dog stærkt dette afsnit i et nyt oplag af pjecen og begrundede det med, at han ikke ønskede at fremstå som hævnlysten eller pirrelig polemiker⁸⁶.

Fejdens betydning

»Olavides-fejden« vakte også interesse i de højere, ja, højeste kredse. Vi har set, at Guldberg under hånden deltog med formaninger til begge parter og søgte at dæmpe gemytterne. Lars Smiths *Betænkninger* vakte interesse hos biskop Harboe, Otto Thott og Adam Moltke, og Guldberg frarådede ham at strides med Hennings. Og en dag kom journalens forlægger Chr. Gottlob Proft hæsblæsende til Smith og bedyrede ham, at han nu var dødens regiments kvartermester: Hendes Majestæt Juliane Marie havde pålagt ham ikke mere at bringe sligt tøjeri og returneret ham journalen, formentlig velvilligt tilsendt af ham selv eller Smith. Nogle hoffolk havde gennem overhovmesterinden v. d. Lühe virket mod »den Hunde Journal« hos dronningen. Smith fik hende dog gennem kronprinsens informator B. G. Sporon og Otto Thott formildet⁸⁷. Man kan dog næppe for-tænke majestæten i således at desavouere professor Smith i betragtning af hans lidt ublu, i al fald åbne opfordring i pjecen (s. 21 ff.) til fyrsten om at leve op til håndhævelse og beskyttelse af religionen mod forhånelser (underforstået fra Hennings) i stedet for at hævde en tolerance, der mentes at føre til gudsbespottelse og ateisme.

Begge parter har søgt at influere på de højere kredse. Schönheyder hævdede åbent⁸⁸, at han vel kendte Guldbergs venneråd til Hennings, og påberåbte sig et brev fra Guldberg, der havde kendt ham i 16 år, men afviste bestemt at have virket mod Hennings hos »min egentlige Øvrighed, eller hos høie Embedsmænd« endsige da hos hoffet, dog havde han ikke skjult sin bekymring – ejheller for statsmænd – over den virkning, skrifter som *Olavides* ville have på den store mængde⁸⁹. Ved konfirmationsfesten i Christiansborg Slotskirke 5.4. 1780 advarede biskop Balle i

86. 2. oplag af *Antwort* var på kun 85 sider, den bærer så lidt som H.s *Beantwortung* forlæggerangivelse. Nyt forord med begrundelsen s. 3 f. samt s. 12 og 85 ff.

87. *Lars Smiths Selvbiografi*, s. 46 f.

88. *Det endnu Fornødne...*, s. 23 f. og 29.

89. I sin *Litterarische Nachricht...* (Nachlass bd. 22, fol. 169) fastholdt H., at Schönheyders recension »med dygtighed« var blevet udbredt ved hoffet; men kaster iøvrigt intet lys over Smiths oplysning at han selv via hoffolk havde virket mod Smiths recension hos Juliane Marie i »den Hunde Journal«.

hele hoffets nærvær mod visse, dog ikke nærmere definerede forførelseriske grundsætninger, og hans prædiken blev udgivet af Gyldendal som partsindlæg i »fejden«⁹⁰. Den blev også anført med tilslutning af en anonym skribent i en pamflet udgået fra Sanders og Schrøders trykkeri⁹¹. Hennings hævdede i brev til Mendelssohn, at Balle, Schönheyder og provst Hviid ved flere lejligheder prædikede mod ham⁹².

Både i palæer og knejper gik snakken om Olavides således vidt og bredt⁹³. Ialt tre anonyme skribenter blandede sig i maj i polemikken. De tilsluttede sig mere eller mindre helhjertet Hennings' modstandere, egentligt nyt tilførte de ikke debatten, nyt var det dog, at en af dem – noget misvisende – anførte Hennings' tyskhed som noget belastende i modsætning til den gode danske mand Schönheyders danskhed. Pjecen blev udgivet af Gyldendal⁹⁴, og Søren selv skiftede linie og optog en teologs rosende recension i »Kiøbenhavnske Nye Efterretninger om lærde Sager« for 5. maj. Mindre humørforladt var en tredje pjece⁹⁵ – i formen en brevveksling mellem en københavner og en slesvigsk lærde dame, der kritisk bedømte Hennings' forfatterskab. Københavneren fandt hans hexameterdigt gebrækkeligt, men tilkendte ham et vist mod som den kætter, han var. Han tog dog afstand fra hans udfald mod Schönheyder, men tillige fra pjeceforfatterens udtryk om Hennings: »en opblæst Tydsker«. Han fandt, at forlæggeren Gyldendal måtte have tjent helt godt på hele »denne Hanekamp«. Nævnte teologiske recensent i den Gyldendal'ske journal bemærkede på sin side med slet skjult misundelse, at omtalen af *Olavides* som farlig havde medført, at man overalt efterspurgte den⁹⁶. Og i betragtning af tidens små oplag på skrifter gik salget da også helt godt, i hertugdømmerne og Tyskland og fra foråret 1780 også i København⁹⁷.

Proft udsendte i juli alle stridsskrifterne oversat til tysk i en *Sammlung*⁹⁸. Heri var optaget et helt nyt bidrag af Smith (s. 173-228). Denne

90. Pjecen var på 30 sider og kostede nogle skilling.

91. *Promemoria i Anledning af Bogen Olavides*, 15 oktavsider.

92. H. til Mendelssohn, udat. koncept (Nachlass bd. 22, fol. 30). Provst Hviid er formentlig den liberale teolog A. C. Hviid.

93. H.: *Litterarische Nachricht...* (Nachlass bd. 22, fol. 170 v.).

94. *Min Meening om Stridighederne angaaende Bogen Olavides* af »-?-«, 15 s., kostede 4 sk.

95. *Noget om Bogen Olavides og dens Skiebne*, 23 s., udgået fra A. F. Steins trykkeri.

96. »Kiøbenhavnske Nye Efterretninger om lærde Sager« nr. 18 for 5.5. 1780, s. 278 f.

97. [Elise Reimarus] til H., Hamburg 31.3. og 4.4. 1780 (Nachlass bd. 79, fol. 218 v-19, 221-22).

98. *Sammlung aller Streitschriften, so das Buch Olavides in Dänemark verursacht hat*, 228 oktavsider.

havde beklaget⁹⁹, at udlandet gennem Hennings' skrifter, der jo var affattet på tysk, måtte få et skævt indtryk af danske teologers tænkemåde. Men i hans ny skrift, *Erläuterungen über das Buch Olavides*¹⁰⁰, blev et tysk publikum grundigt informeret i al fald om Smiths tænkemåde¹⁰¹, selvom han, hvad »willkürlich(e)« angik, snakkede udenom og modsat Hennings fortsat afgjorde sætningers sandhed ud fra overensstemmelse med kristendommen og iøvrigt gentog sine angreb på det brede tolerancebegreb. Hennings selv fandt, at *Sammlung* var en hoben anonyme grovheder, udgivet af Proft af profithensyn¹⁰², og helt fejlfri var den da ej heller¹⁰³. Hennings brændte efter atter at give sit besyv med. Selvom Fr. Nicolais og Mendelssohns solide »Allgemeine deutsche Bibliothek« i det hele havde anmeldt *Olavides* rosende¹⁰⁴, og »Staats- und Gelehrte Zeitung...« i Hamburg i sin omtale af hans svarpjecer havde betegnet ham som forsvarer af menneskehedens rettigheder og frihed¹⁰⁵, nagede det ham desto mere, at »Bibliothek« i en anmeldelse af *Sammlung* i sommeren 1780¹⁰⁶ bebrejdede begge parter uforsonlighed og uklogskab.

Så talte det mindre for Hennings, at samme »Bibliothek« i en anmeldelse var ret positivt indstillet overfor hans to forsvarsskrifter og bebrejdede Lars Smith at have søgt at sætte regeringen op mod ham, dog fandt den anonyme recensent, at Hennings havde gjort bedst i at tie, og at han havde været alt for hidsig og uovervejende og syntes at sammenblende menneskehedens sag med sin egen¹⁰⁷. Han følte sig derfor kaldet til atter at deltage i »fejden«. Overfor Guldberg må han have omtalt et nyt arbejde, men i brev af 16.9. 1780 advarede ministeren ham mod hoffets uvilje ved at få at vide, at Danmark ikke skulle være lige så tolerant, som det burde være (noget, det ny arbejde åbenbart har drejet sig om). Guldberg ind-

99. *Betænkninger*, s. 31 f.

100. *Erläuterungen über das was in den Streitigkeiten über das Buch Olavides noch dunkel oder zweideutig seyn möchte*.

101. Til Smiths tilfredshed anmeldtes *Sammlung* i »Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen« for 23.4. 1781 (50. stk., s. 401 ff.) af en anonym teolog, der varmt forsvarede sine danske kolleger. Det var C. W. Walch (*L. Smiths Selvbiografi*, s. 40), mens H. så en formelig »kabale« bag anmeldelsen (*Litterarische Nachricht...*, Nachlass bd. 22, fol. 170 v).

102. *Litterarische Nachricht...* (ibid., fol. 170).

103. Grundig og kritisk anmeldelse i »Kiøbenhavnske Nye Efterretninger om lærde Sager« nr. 30 for 21.7. 1780, s. 465-72.

104. I bind 39, 2, Berlin foråret 1780, s. 483-86.

105. »Staats- und Gelehrte Zeitung des Hamburgischen unpartheyischen Correspondenten«, bilag til nr. 85 for 27.5. 1780.

106. »Allgemeine deutsche Bibliothek«, bd. 43, 2, Berlin 1780, s. 606-09.

107. »Allgemeine deutsche Bibliothek« bd. 42, 1, Berlin august 1780, s. 260 ff.

rømmede, at hans råd denne gang havde lighed med et absolut forbud¹⁰⁸. I juni havde Hennings *Ueber Duldung*¹⁰⁹ vakt ministerens mishag ved sit vidtgående krav om ytrings- og tankefrihed, fuldstændig tolerance og samvittighedsfrihed (s. 7 f., 25, 31, 87 ff.) og om alle religioners ligestilling (s. 89-93). Han gik skarpt irecte med skribenten og forsvarede forbud mod »skandaløse« og ufromme bøger samt »vor lyksalige ensartethed« overfor »syndfloden af disse dumheder sydfra« og Lockes og Benjamin Franklins skønne syner¹¹⁰.

Guldbergs »absolutte forbud« vidner om tidens karrige kår for samfundskritikere og stærke begrænsning af fri meningsbrydning om »brandfarlige« emner. I »Olavides-fejden« stod Hennings som eneren – »hin enkelte« – i opposition til det kirkelige og (delvis) til det statslige etablisement. Givetvis havde han ret i at tale om en almen angst for at udtale sig åbent, den store interesse for *Olavides* til trods; det smertede ham, at ingen af hans gamle venner tog til orde for ham¹¹¹, selvom opinionen i al fald i begyndelsen var for ham. I Kommercekollegiet var stemningen ham imod grundet *Olavides*¹¹², og ved »systemskiftet« 1784, der knæsatte den reformlinie, just han repræsenterede, blev han udgrænset – nøjagtigt ligesom systemkritikeren N. D. Riegels¹¹³ – af sin ven Ernst Schimmelmann og forsat som kammerintendant for hertugdømmerne til Altona. *Olavides* var ikke glemt. Det var den ejheller andetsteds. Bogen havde den betydning, at udlandet blev opmærksom på, at der også i helstaten foregik noget på oplysningsfilosofiens og samfundskritikkens område. Endnu 1791 mindedes gesandten i St. Petersborg 1778-84 den borgerlige P. C. Schumacher i brev til Guldberg selv, at *Olavides* havde cirkuleret i den russiske hovedstad, hvor også Katharina 2. havde fået et eksemplar og meget talt derom og moret sig over »den danske inkquisition«s angreb på Hennings¹¹⁴.

Faktisk indledte *Olavides* 1780ernes og 90ernes ret brede debat om ytringsfriheden og dens grænser, om enevældens karakter og hele samfundskritikken. Da blev også Hennings' krav om ubegrænset tanke- og

108. Guldberg til H., Fredensborg 16.9. 1780 (RA. Hennings' Arkiv).

109. Fortalen dat. Kbh. 9.5. 1780, skriftet er et afsnit om »Toleranz« fra H.s *Philosophische Versuche* I (Kbh. 1780), s. 183-368; II er dediceret Moses Mendelssohn.

110. Guldberg til H., Fredensborg 19.6. 1780 (RA. Hennings' Arkiv).

111. *Litterarische Nachricht...* (Nachlass bd. 22, fol. 170 v).

112. Ernst Schimmelmann til H., Kbh. 20.11. 1779 (Nachlass bd. 10, fol. 107).

113. Henrik Horstbøll: *Enevælde, opinion og opposition* (Historie n.r. 17, I (1987), s. 47).

114. Schumacher til Guldberg, [Fåborg, febr. 1791] (O. Bro Jørgensen: *Ove Høegh Guldberg og arveprins Frederiks brevveksling med Peter Christian Schumacher 1778-1807* (1972), s. 496 f.).

ytringsfrihed ikke mindst om religiøse emner mere og mere anerkendt¹¹⁵.

Hennings forfægtede en statslig tolerance, den fra statsmagts side voksende liberalitet overfor indvandrede minoriteter fra andre trosretninger end den evangelisk-lutherske kirke, sådan som denne liberalitet fra sidst i 17. århundrede var kommet til udtryk overfor jøder – dog ikke uden senere omvendelsesforsøg fra kirkelig side – og reformerte med tilståelse af fri religionsudøvelse. Denne tolerance havde stadig mødt stærk modstand fra den evangeliske kirkes side. Den statslige liberalitet eller tolerance var betinget af en økonomisk interesse i at ophjælpe erhvervslivet, hvilket indvandrerne mentes at kunne. Det var intet tilfælde, at Kommercekollegiet 1672 havde foreslået at åbne grænserne for kristne af alle trosretninger og for jøder. Just modstand fra kirkens side havde fået forslaget til at falde. Udviklingen hen mod større tolerance skete på trods af kirken og i strid med enevældens egne teoretiske principper og var ikke retliniet, men præget af op- og nedgange som 1676 og 1688 (afvisende holdning overfor katolikker)¹¹⁶. Men alt i alt gik udviklingen i retning af større religiøs tolerance fra den verdslige statsmagts side overfor religiøse afvigelser fra den danske statskirkes grundsætninger og overfor andre trosretninger.

Hennings lå helt på denne udviklingslinie, men han gik langt videre end dens hidtidige praktisering. Han var derved i høj grad med til at fremme større religiøs tolerance eller liberalitet i helstaten.

115. Jvf. den ansete jurist C. U. D. Eggers: *Bestaaer vor Trykkefrihed alleene deri, at Censuren er ophævet* (Minerva 7. årg. 10, oktober 1791, s. 107-46) i polemik mod anonymt skrift af Lars Smith, der havde påstået noget sligt og iøvrigt aldrig blev nogen ven af ytringsfriheden.

116. Guldberg var nærmest himmelfalden, da H. i *Ueber Duldung*, s. 97 f., udredede, hvorledes en stadig mere fremskreden tolerance i oplyste lande også ville give katoliker religionsfrihed som fx i Berlin. (Guldberg til H., Fredensborg 19.6. 1780 (RA. Hennings' Arkiv)). Svend Erik Stybe: *Fra folkevækkelse til enevælde af Guds nåde* (1975), s. 152 ff., 168 f.

Anvendt arkivmateriale

- Nachlass:* August v. Hennings' Nachlass bd. 1-79. Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg. *Carl von Ossietzky*.
- NkS 2667:* Ny kgl. Samlinger. NkS^I rummer arkivsekretær J. Blochs franske transskriptioner af breve i Nachlass bd. 74: »Lettres de deux amis en Dannemarc (Hennings und Ernst Schimmelmänn) 1768-71. Compilées à Copenhague juin 1772 par Hennings« og i bd. 14: »Vertrauliche Briefe des Grafen Ernst Schimmelmänn. Bearbeitet mit Einleitung und Kommentar [von Hennings]« af 1786. NkS^{II} rummer Blochs oversættelser af nævnte breve 1768-71 samt af breve fra Hennings' Jyllandsrejse 1779 til Ernst og Emilie Schimmelmänn i Nachlass bd. 43 og af enkelte svarbreve fra disse (i bd. 10). Det kgl. Bibliotek.
- RA. Hennings' Arkiv:* Private Arkiver 5608. August Hennings' Arkiv. Rigsarkivet.
- RA. Schimmelm. Papirer 10:* De Schimmelmänniske Papirer 10. Breve til Ernst Schimmelmänn, hans Hustru og Sekretærer... 1766-1840. Rigsarkivet.
- RA. Priv.arkiver. 6285, Pk. 31 a:* Privatarkiver 6285. Schimmelmänniske Papirer. Pk. 31 a. Breve til Grev H. Ernst Schimmelmänn fra Kammerherre, Amtmand August Hennings 1775-1807. Rigsarkivet.
- RA. Priv. ark. 6285, Pk. 31 b:* Privatarkiver 6285. Schimmelmänniske Papirer. Pk. 31 b. Diverse Kammerherre August Hennings vedkommende Papirer. Rigsarkivet.